

Desenvolupar el pensament crític, una competència imprescindible en la formació inicial dels docents

Roser Canals Cabau

Universitat Autònoma de Barcelona

La urgència d'ensenyar a pensar

En un món on ens volen fer creure que el creixement i la riquesa es creen gràcies al consum; on es pretén que construïm la identitat a partir del culte a la pròpia imatge i la seva visibilitat a les xarxes socials; en un món on la veritat no existeix, només cal que ho sembli; només es pot combatre si sabem pensar críticament.

En l'anomenada societat de la informació i el coneixement, la irrupció dels mitjans de comunicació social aporta informació en gran quantitat i des de la immediatesa, però sol ser una interpretació simplificada, parcial i intencionada dels fets i esdeveniments. Per tant, esdevé una necessitat que, des de l'educació obligatòria, els alumnes desenvolupin les capacitats de pensar, de raonar i de reflexionar, per saber dubtar del que ens diuen, per descobrir amb quina intenció ho diuen i per decidir amb criteri sobre el que ens convé o sobre el que ens fa feliços. I és urgent perquè cal anar un pas endavant, perquè els valors de la ciutadania democràtica estan amenaçats.

A més, sabem que el que avui aprenem no ens servirà per sempre. L'aprenentatge reproductiu donava respostes quan les coses es podien preveure, però ara vivim un món en canvi accelerat que planteja més incerteses que seguretats i on l'allau d'informació fa més difícil trobar respostes. Com a conseqüència, en l'educació obligatòria es veu la necessitat de canviar el focus en les finalitats de l'aprenentatge. Potser ja no es tan important centrar el fet educatiu en el fet que l'alumnat disposi d'informació, sinó en com aprèn a buscar-la i a triar-la i, sobretot, com la interpreta per fer de la informació coneixement. Es tracta d'un aprenentatge estratègic necessari per enfrontar-se a problemes i situacions diverses, que demana tenir una mirada atenta al que passa i qüestionar-se per què passa, qui en treu partit o a qui perjudica.

La presència de les capacitats i habilitats que desenvolupen el pensament crític apareix explícitament en els decrets que despleguen el currículum en l'educació obli-

gàtoria de l'àmbit social, i concretament des de la dimensió ciutadana: formar-se un criteri propi sobre problemes socials rellevants per desenvolupar un pensament crític.

El desenvolupament d'aquesta competència ha de permetre als alumnes desenvolupar un pensament crític i creatiu que identifiqui a qui beneficia i a qui perjudica una determinada decisió, i que promogui una participació activa en la vida política i una actitud de compromís per pal·liar aquestes desigualtats en les situacions més quotidianes, i així defensar el dret de totes les persones a unes condicions de vida dignes, fent menció a les desigualtats entre dones i homes. (Decret 187/2015, de 25 d'agost, d'ordenació dels ensenyaments de l'Educació Secundària Obligatoria: 198)

Però que s'incorpori en la norma no vol dir que es materialitzi en les activitats d'aprenentatge, tot i que es reconeix com una necessitat urgent per dotar de criteri la ciutadania, per posicionar-se davant els reptes, dilemes i urgències del nostre temps, així com per garantir la llibertat de les persones.

Un sector minoritari del professorat que incorpora el pensament crític en la pràctica de les seves aules sol ser més per una actitud crítica davant la realitat que per una decisió conscient i planificada. A més, es tracta d'una presència gairebé exclusiva de l'educació secundària; o bé perquè sembla que el desenvolupament del pensament crític és una capacitat cognitiva que requereix un nivell de maduresa més elevat, o bé perquè es tendeix a relacionar amb temàtiques poc adequades per a l'alumnat de primària. Sabem, però, que les habilitats i les estratègies del pensament es poden desenvolupar en els infants sempre que el contingut sobre el que pensin sigui adequat a la seva edat i maduresa. Per tot plegat, formar els futurs mestres en les estratègies, metodologies i recursos didàctics que possibilitin el desenvolupament del pensament crític en els seus alumnes és indispensable.

Tenim clar l'objectiu: per ensenyar als alumnes a pensar críticament la realitat cal ensenyar als futurs docents a saber-la interpretar, a qüestionar-la, a dubtar de les afirmacions i tractar de comprovar i contrastar la informació per posar a prova la consistència dels raonaments, les opinions o les afirmacions. D'aquesta manera, estaran en disposició d'emetre bons judicis i d'aportar solucions i alternatives creatives, sobre la base de raons fonamentades en el coneixement, en dades i evidències, a partir dels valors democràtics. Però la qüestió és que no sabem ben bé com fer-ho.

Les competències docents per al pensament crític des de la didàctica de les ciències socials

El desenvolupament del pensament crític forma part de les finalitats de l'ensenyament i l'aprenentatge de les ciències socials a l'escola, en la mesura que es proposa que:

Els nois i noies han adquireixin les eines necessàries per entendre el món i per esdevenir persones capaces d'intervenir activament i crítica en la societat plural, diversa i en canvi. Suposa disposar d'uns coneixements que són útils en la mesura que permeten la construcció de conceptes i procediments, i la seva transferència per interpretar problemes a diferents escales espacials i temporals i, alhora, per situar-se en el món i desenvolupar una consciència ciutadana que els permeti intervenir en un futur en la vida laboral, social, cívica i política. (Decret 187/2015, d'ordenació dels ensenyaments de l'Educació Secundària Obligatòria. Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya: 190)

Però no pel fet que aparegui als documents normatius i als programes de les assignatures es garanteix la seva presència a les aules. Des de la formació inicial de mestres, ens sorgeixen dues preguntes:

- Què esperem d'un mestre perquè pugui concretar aquestes finalitats en la pràctica?
- S'incorpora el desenvolupament del pensament crític en la didàctica de les ciències socials que s'ensenya als futurs docents?

Per respondre a la primera qüestió, pensem que un mestre crític és aquell que procura que els seus alumnes tinguin una mirada atenta del que passa al seu voltant, els anima a fer-se preguntes i els acompanya en la recerca de respostes. Els planteja temes controvertits, que donen lloc al dubte i al contrast d'idees, a través de la discussió i el debat, des del respecte al que pensa diferent. Els posa davant de situacions i problemes que no tenen una única resposta, els ensenya a pensar de manera creativa buscant solucions, propostes o alternatives diverses, perquè les coses no són blanques ni negres, sovint tenen matisos.

És aquell que els ensenya a posar-se al lloc de l'altre, a entendre les seves raons i a respectar-les. A la seva aula aborda el conflicte com un aspecte consubstancial a la condició humana, no necessàriament negatiu. La qüestió és com afrontar-lo i com s'ensenya a resoldre'l a través del diàleg, l'empatia i la mediació per arribar a una solució de consens, preferentment.

La informació que ens arriba és molta i procedeix de fonts molt diverses, i els docents hem d'estar molt atents al que passa a l'actualitat, en contextos propers i globals, especialment el professorat de ciències socials, perquè el seu objecte d'ensenyança és la societat mateixa. Llegir, contrastar, reflexionar, dubtar, debatre... són accions simultànies al fet d'ensenyar. En la professió docent, cal ser una persona ben informada, que disposi d'informació suficient, de qualitat i contrastada. Un professional amb capacitat per interpretar la informació i distingir entre les certeses i les falsedats, entre les evidències i les opinions, entre el que és rellevant i el que és accessori; que

tingui una mirada crítica sobre el que esdevé al seu voltant, saber fer-se les preguntes adequades i saber qüestionar les interpretacions que li arriben. També ha de ser capaç de construir el seu propi punt de vista sobre els fets i fenòmens socials i justificar-los amb les raons del coneixement i, alhora, tenir empatia per entendre les raons dels altres per convida des de la discrepància.

Per ensenyar a pensar i a saber decidir de manera entenimentada i respectant la pluralitat d'opcions, l'ensenyament s'ha de fonamentar en un discurs informat, basat a buscar les raons, causes i efectes de les coses, amb pensament crític per descobrir les seves intencionalitats, i amb un debat obert, del qual se'n poden derivar acords o la coexistència de pla pluralitat d'opinions. (Benejam, 2014: 27)

Per pensar críticament també cal aprendre a desenvolupar determinades capacitats i habilitats cognitives, com ara construir opinions i punts de vista propis, justificar-les a partir de les raons del coneixement, saber argumentar per defensar-les, saber parlar en públic i saber escoltar. Però també és una actitud davant del món i de la vida. És una manera d'entendre el fet d'educar. Capacitats i habilitats, totes elles, que han de ser presents en la formació inicial dels docents.

Anàlisi d'un cas: l'assignatura de DCS a 3r curs de la titulació de Mestre d'Educació Primària

Si bé tenim bastant clares les capacitats, habilitats i actituds que ha de tenir un mestre per desenvolupar el pensament crític en els seus alumnes, la dificultat rau en la manera d'ensenyar als futurs mestres a desenvolupar-les. Per donar resposta a la segona de les preguntes, analitzem una assignatura de 3r curs de la titulació del grau de Mestre d'Educació Primària per comprovar si hi són presents i com es treballen.

L'assignatura Didàctica de les Ciències Socials té com a objectiu que els estudiants dissenyin una seqüència didàctica de l'àmbit de medi social per a l'educació primària que té com a finalitat educar els alumnes com a ciutadans i ciutadanes crítics, amb actituds, valors i comportaments democràtics, capaços d'implicar-se en el seu entorn social i actuar per millorar-lo (model didàctic crític). Per això ens proposem que aprenguin a:

- Plantejar problemes socials.
- Fer bones preguntes.
- Seleccionar els continguts a partir dels conceptes socials clau.

- Dissenyar una seqüència d'activitats per al desenvolupament de la competència social i ciutadana.
- Desenvolupar les capacitats d'interpretar, justificar i argumentar.

En la primera fase del projecte, els estudiants escullen la temàtica que volen tractar, amb la condició que s'enfoqui a partir d'un problema social actual. Enguany els proposem que triïn un dels dies que l'ONU proposa com a celebració mundial o internacional dels que esdevenen mentre cursen l'assignatura. En primer lloc, han d'aprofundir en el coneixement del tema; en segon lloc, s'han de formular una pregunta que permeti identificar un problema social, i en tercer lloc, han de proposar quins continguts es podrien treballar a partir de la proposta de Pilar Benejam sobre els conceptes socials clau (Benejam, 2002).

Exemple dels problemes socials seleccionats pels estudiants de 3r curs de Didàctica de les Ciències Socials, de la titulació de Mestre d'Educació Primària (curs 16-17).

Dia Internacional de les Nacions Unides	Pregunta inicial	Tema de la seqüència didàctica de CCSS
Dia Internacional del Treball. 1 de maig	Com és que els homes i les dones que fan la mateixa feina no cobren el mateix sou?	La discriminació de la dona en l'àmbit laboral
Dia Internacional de les Famílies. 15 de maig	Quants models de família hi ha?	La família com a nucli de les relacions humanes
Dia Mundial contra el Treball Infantil. 12 de juny	Els infants poden contribuir al benestar de la família amb el seu treball?	L'explotació laboral infantil
Dia Mundial dels Refugiats. 20 de juny	Com és que tantes persones fugen de casa seva?	Els refugiats sirians
Dia Internacional dels Poblats Indígenes. 9 d'agost	És possible l'existència de poblacions indígenes en un món global?	La subsistència de la població indígena al Paraguai
Dia Internacional de la Pau. 21 de setembre	Les guerres són rendibles? I la pau?	Els conflictes bèl·lics actuals
Dia Mundial de l'Hàbitat. 2 d'octubre	Per què hi ha cases sense gent i gent sense casa?	El dret a l'habitatge
Dia Internacional de l'Alimentació. 16 d'octubre	Hi ha suficients aliments per a tothom?	La fam al món

En la segona fase del projecte, dissenyen les activitats d'ensenyament-aprenentatge a partir del cicle d'aprenentatge, centrat en l'alumne que aprèn i en la utilització de recursos didàctics de les ciències socials. La seqüència d'activitats ha de guiar el procés pel qual els alumnes de primària obtenen informació, la interpreten i li donen un sentit propi per construir un pensament crític que els predisposi a pensar sobre el problema social que es treballa a partir de preguntes com ara: com és?, per què és com és?, podria ser d'una altra manera?

La formación del pensamiento social debe basarse en problemáticas reales, cercanas al alumnado, debe ser un aprendizaje funcional, útil en su vida cotidiana. Se trata de favorecer las condiciones en el aula de ciencias sociales para que el alumnado construya su opinión y sea capaz de emitir juicios razonados, para que imagine alternativas a la sociedad en qué vivimos y, en definitiva, para que no solo adquiera saber sobre el pasado y el presente, sino que también sea capaz de aplicarlo a su porvenir. (Santisteban, 2011: 84)

El desenvolupament de la competència social i ciutadana es consolida en el moment que els alumnes són capaços de fer propostes i prendre decisions que els predisposin a l'acció a través de les activitats d'aplicació (Canals i Pagès, 2011). No sabem fins a quin punt ho incorporaran a les seves vides, però creiem que estaran més preparats per fer-ho si els ho ensenyem a l'escola. Per això és important que els futurs mestres s'hagin de posicionar sobre el problema social treballat, ho justifiquin a partir de les raons del coneixement social, contrastin les seves raons amb les altres i facin propostes d'intervenció per fer una societat més justa i més sostenible. Per tant, des de la formació inicial dels mestres, cal aprofundir en els fonaments de l'educació per a la ciutadania no només des d'un vessant teòric, sinó pràctic.

La tercera fase del projecte consisteix a elaborar la fonamentació didàctica de la seqüència que han dissenyat a partir de justificar les decisions que han pres segons les raons de la didàctica de les ciències socials. D'aquesta manera, els estudiants prenen consciència que en la professió docent és fonamental abordar les situacions i els problemes de la pràctica a partir de les raons del coneixement. El més rellevant no són els continguts de la didàctica de les ciències socials, sinó crear situacions que reproduïxin reptes i problemes de la pràctica professional i que permetin aplicar els continguts al disseny de situacions didàctiques a les seves classes. Des de la formació inicial no es tracta d'explicar als futurs docents com es juga, sinó d'oferir-los l'oportunitat de jugar partits. Com a conseqüència, l'avaluació s'hauria de centrar a valorar el desenvolupament de les competències docents dels estudiants, en comptes de donar tant pes a l'avaluació de continguts.

Pels resultats d'aprenentatge es constata que en aquesta assignatura, els estudiants milloren:

- a) La capacitat de plantejar preguntes complexes que els permet identificar problemes socials a partir dels dies internacionals de les Nacions Unides.

- b) S'informen sobre el problema social que volen treballar i l'estructuren a partir dels conceptes socials clau, per fer-ne una interpretació crítica:
 - Quines causes el generen i quines conseqüències provoca (racionalitat/irracionalitat).
 - A qui afecta (identitat/alteritat).
 - Quines relacions s'estableixen entre els elements que el caracteritzen (interrelació/conflicte).
 - Quins són els seus orígens o antecedents històrics (canvi/continuitat).
 - Es contempla la diversitat entesa com una riquesa o la desigualtat entesa com una injustícia (diversitat/desigualtat).
 - A quina estructura social i política respon (poder/organització social).
 - Quins valors hi ha al darrere (creences/valors).
- c) Dissenyen activitats d'ensenyament-aprenentatge amb l'objectiu de desenvolupar la competència social i ciutadana en els alumnes de primària.
- d) Utilitzen una gran varietat de recursos didàctics fent que siguin activitats creatives i motivadores que posen l'alumne en el centre de l'aprenentatge.
- e) Milloren les capacitats d'interpretar informació, justificar-la amb raons de la didàctica de les ciències socials.
- f) Es posicionen en relació amb els problemes socials treballats, argumentant els seus punts de vista.

Propostes de millora: com podem ensenyar als estudiants a desenvolupar un pensament crític a partir de la lectura crítica de la informació?

El projecte d'investigació en didàctica de les ciències socials que impulsa GRE-DICS (Grup de Recerca en Didàctica de les Ciències Socials) per a la formació d'una ciutadania crítica, a partir d'ensenyar a l'alumnat a interpretar problemes i conflictes contemporanis (EDU2016-80145-P), pot aportar resultats molt valuosos per al desenvolupament del pensament crític. Però perquè aquests resultats orientin les finalitats de l'ensenyament-aprenentatge de les ciències socials en l'educació obligatòria, abans s'han d'haver incorporat als programes de formació inicial i en l'avaluació de les competències docents dels futurs mestres.

En el procés del disseny de la seqüència didàctica de l'assignatura de Didàctica de les Ciències Socials de 3r curs, constatem que alguns estudiants porten a classe notícies de l'actualitat que tenen a veure amb els problemes socials que han escollit. Són qüestions controvertides perquè admeten punts de vista diferents. Per exemple, el curs passat vam discutir a classe si s'havia de permetre o no la circulació de l'autobús que

portava el lema «Los niños tienen pene, las niñas tienen vulva, que no te engañen», de l'associació Hazte Oír, http://www.huffingtonpost.es/2017/03/01/policia-autobus-hazteoir_n_15076038.html.

Pensem que els mestres hem d'estar molt atents a la informació que publiquen els mitjans de comunicació sobre els temes que tenen relació amb l'àmbit de l'educació en general i, en particular, amb els problemes socials que tractem a l'assignatura. Hem de ser capaços de crear punts de vista propis sobre la base de la defensa dels drets humans i hem de poder argumentar-ho a partir de les raons del coneixement social i de la didàctica de les ciències socials. Amb l'impacte que avui tenen els mitjans de comunicació social, els docents ens hem d'implicar activament a combatre aquells posicionaments i opinions contraris a la defensa dels drets de totes les persones i desemmascarar aquelles opinions i informacions que desacrediten, menystenen i maltracten verbalment els que pensen diferent.

Donem per fet que els estudiants saben desenvolupar les capacitats i habilitats del pensament, de la comunicació i de la gestió de la informació, però també s'ha d'ensenyar alhora que es treballen els problemes socials i les estratègies i recursos didàctics. Per desenvolupar aquestes competències transversals, es troba a faltar més coordinació entre el professorat de les diferents assignatures.

Així doncs, proposem que s'incorpori com a objectiu de l'assignatura i de manera planificada que els estudiants posin en pràctica la formulació d'opinions pròpies sobre fets, esdeveniments i situacions de l'actualitat, justificades amb les raons del coneixement de la didàctica de les CCSS, es discuteixin a classe i s'avaluïn per identificar els punts forts i febles. Consegüentment, caldrà que els estudiants aprenguin a interpretar críticament la informació a partir de saber:

(...) distinguir hechos de opiniones, la veracidad y fiabilidad de la información y de las fuentes, la intencionalidad de las mismas, los silencios o vacíos que ocultan o niegan una parte de la información, así como las posibles alternativas al problema y la toma de decisiones para solucionarlo. (Santisteban i Tosar, 2016: 678)

Propostes concretes per a l'assignatura de Didàctica de les CCSS:

- Fer una cerca i selecció de notícies als mitjans de comunicació sobre el problema social de la seqüència didàctica.
- Fer una lectura crítica de la informació. Distingir els fets de les opinions, comprovar la veracitat de la informació i la fiabilitat dels mitjans, identificar la intencionalitat o la ideologia dels autors, descobrir els buits o silencis que amaguen.

- Posicionar-se davant del problema i crear una opinió pròpia sobre el contingut de la notícia.
- Seminaris. Proposar que cadascun dels grups presenti una selecció de les notícies d'actualitat i llanci dues o tres preguntes a la resta de companys per promoure la discussió sobre el tractament que fan els mitjans d'informació del problema social que han escollit.
- Obrir un fòrum al campus virtual on els estudiants hagin d'aportar el seu punt de vista sobre cadascun dels problemes proposats pels seus companys i ho justifiquin a partir de les raons del coneixement didàctic.
- Dissenyar en la seqüència didàctica una activitat per als alumnes de primària que desenvolupi la lectura crítica de la informació a partir de dues o tres notícies.

Si els futurs mestres no aprenen a ser pensadors crítics, com podem esperar que algun dia ho ensenyin als seus alumnes?

Bibliografia

BENEJAM, P. (2002). «Didáctica y construcción del conocimiento social en la escuela». *Pensamiento Educativo*, 30, 61-74.

— (2014). *Quina educació volem?* Barcelona: Rosa Sensat.

CANALS, R.; PAGÈS, J. (2011). «El conocimiento social y su contribución a la enseñanza y el aprendizaje de las competencias básicas». *Aula de Innovación Educativa* (198), 35-40.

DEPARTAMENT D'ENSENYAMENT DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA. «Decret 187/2015, de 25 d'agost, d'ordenació dels ensenyaments de l'Educació Secundària Obligatoria».

SANTISTEBAN, A. (2011). «La formación del pensamiento social y el desarrollo de las capacidades para pensar». A: J. Pagès; A. Santisteban. *Didáctica del conocimiento del medio social y cultural en la educación primaria*, 85-103. Madrid: Síntesis.

SANTISTEBAN, A.; TOSAR, B. (2016). «Literacidad crítica para una ciudadanía global. Una investigación en educación primaria». A: C. R. García Ruiz; A. Arroyo; B. Andreu (eds.). *Deconstruir la alteridad desde la didáctica de las ciencias sociales: educar para una ciudadanía global*, 674-683. Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas i AUPDCS.